

Citation:

J.A.A. van Doorn, Levensbericht F. van Heek, in:
Jaarboek, 1988, Amsterdam, pp. 132-139

Frederik van Heek

Frederik van Heek

19 december 1907 – 2 januari 1987

Frederik van Heek werd op 19 december 1907 te Enschede geboren. Stammend uit een oud geslacht van Twentse textielabrikanten, werd hij van jongs af bestemd voor een commerciële loopbaan. Daartoe diende zijn studie aan de Hogere Handelschool, gevolgd door een jaar Hogere Textielschool; het overige zou de praktijk hem bijbrengen. Zo wilde het de traditie van zijn milieu.

Van Heek schikte zich hierin niet. Hij besloot – destijds zeer ongebruikelijk voor een Van Heek – een academische studie te gaan volgen; het werd economie aan de Universiteit van Amsterdam. In 1926 liet hij zich inschrijven als student, in 1931 legde hij het doctoraal examen af.

Wat een omweg had kunnen blijken te zijn, werd het begin van een geheel afwijkende levensloop. Zijn volontairschap in dienst van de Twentsche Overzee Handelsmaatschappij bracht hem weliswaar in 1932 naar Oost-Afrika, maar het was dáár dat hij tot het besluit kwam zich aan de wetenschap te gaan wijden.

Na zijn terugkeer in Nederland in 1933, begon hij met de voorbereiding van een proefschrift over de invloed van de industrialisatie op de economie en maatschappij van China. Hij verbleef daartoe ruim een half jaar in het land en promoveerde reeds in 1935 op een even omvangrijke als gedegen studie: *Westersche techniek en maatschappelijk leven in China*.

De dissertatie laat op overtuigende wijze zien dat de jonge economist zich met grote zelfstandigheid en zekerheid buiten zijn vakgebied wist te bewegen. Onmiskenbaar is de invloed van de socioloog en sociaal-geograaf S.R. Steinmetz en de economisch historicus N.W. Posthumus, wier colleges hij tijdens zijn Amsterdamse studie intensief had gevolgd.

De analyse van wat hij noemt de ‘technische ontsluiting’ van China wordt dan ook voorafgegaan door een breed-opgezette historische schets van het onontsloten China, terwijl de economische ontleding van het industrialisatieproces uitloopt op wat voor de auteur het pièce de résistance moet zijn geweest: een beschrijving van de contouren van de nieuwe Chinese maatschappij in wording.

Na enige jaren gewerkt te hebben als assistent van zijn promotor, de sociaal-geograaf H.N. ter Veen, werd Van Heek in 1937 benoemd tot privaat-docent in de economische geografie aan de Universiteit van Amsterdam. De titel van zijn Openbare Les luidde: *Sociale gevolgen van de economische crisis en depressie in Enschede (1929–1937)*.

Het werkstuk verdient om meerdere redenen de aandacht. Het toont de nauwkeurigheid waarmee Van Heek te werk placht te gaan: het noemen van ‘crisis’ en ‘depressie’ afzonderlijk en de precieze begrenzing in de tijd. Het laat voorts zien dat hij – zoals ook later – een voorkeur had voor geografisch afgebakende onderzoeks-

objecten. Generalisaties uit de losse hand, de historische context vrijmoedig zo niet roekeloos overstijgend – waaraan sociologen zich nogal eens bezondigen – waren hem van de aanvang af vreemd.

Maar keuze en behandeling van zijn onderwerp verraden nog iets anders. Van Heek was niet alleen teleurgesteld in wat de economische wetenschap hem destijds te bieden had, hij was tevens verontrust over de maatschappelijke ontwrichting die de depressie van de jaren dertig had veroorzaakt. Hij was – overigens gematigd en doordacht, zoals in alles – sociaal-democraat geworden.

Wat hij destijds met zijn studie van Enschede wilde laten zien, sprak hij later duidelijker uit toen hij, reeds met emeritaat, zijn Openbare Les in verkorte vorm opnam in een verzamelbundel en er deze nieuwe titel aan gaf: 'Tussen de ruïnes van het hoogkapitalisme: een textielstad in de dertiger jaren.' (in: *Van hoogkapitalisme tot verzorgingsstaat*, 1973).

Een fabrikantenzoon die, geradicaliseerd, zich tegen zijn milieu van herkomst keert? Er blijkt niets van. Van Heek tekent nauwgezet de verarming en nood van de werkloze textielarbeidersbevolking, met cijfers over voedingstoestand, prostitutie en criminaliteit, maar hij wijst tevens op de verzachtende werking van het kleinstedse gemeenschapsgevoel én op de positieve gevolgen van de depressie, onder meer tot uiting komend in de grotere samenwerking tussen de zo individualistische ondernemers, ten gunste van hun concurrerend vermogen. Zó was Van Heek: maatschappelijk bewogen, maar volstrekt integer in de analyse van wat zich aan hem voordeed.

Hij is in deze jaren zeer actief. Hij publiceert over uiteenlopende onderwerpen, overigens nog beperkt naar opzet en omvang. Pas tijdens de tweede wereldoorlog onderneemt hij een werkelijk groot en ambitieus project: een onderzoek naar de maatschappelijke oorzaken en gevolgen van verticale sociale mobiliteit. In 1945 verschijnt *Stijging en daling op de maatschappelijke ladder*, zijn beste werk.

In 1948 volgt zijn benoeming tot hoogleraar in de sociologie aan de Rijksuniversiteit te Leiden, een nieuwe leerstoel, de eerste van dien aard aan de Leidse universiteit. Hij zal die functie vervullen tot 1972, waarna hij naar zijn geliefde Twente terugkeert en zich te Markelo vestigt. Daar overlijdt hij op 2 januari 1987. Hij werd 79 jaar.

Zijn verdiensten zijn ook formeel erkend. In 1965 werd hij benoemd tot lid van deze Akademie. In 1972 verleende de Katholieke Economische Hogeschool te Tilburg hem een eredoctoraat. In hetzelfde jaar werd hij, als eerste, benoemd tot erelid van de Nederlandse Sociologische Vereniging. Hij was ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw.

Van Heek behoorde tot de generatie die de sociologie in Nederland van de grond af moest opbouwen. In die opbouw had hij een bijzonder groot aandeel, te meer opmerkelijk omdat zijn kracht niet lag in organisatorisch werk.

In 1940 werd hij de eerste directeur van het nieuwe Instituut voor Sociaal Onderzoek van het Nederlandse Volk (ISONOVO) welke functie hij, met een onderbreking in het laatste jaar van de oorlog, tot zijn benoeming als hoogleraar zou bekleden. Te Leiden vervulde hij gedurende zijn gehele ambtsperiode de functie van hoogleraar-directeur van het door hem opgerichte Sociologisch Instituut. Van 1938 tot 1959 trad hij op als secretaris van de Nederlandse Sociologische Vereniging, in wel-

ke hoedanigheid hij een dertiental jaarboeken redigeerde. Van 1950 tot 1970 was hij redactielid van het vaktijdschrift *Mens en Maatschappij*, de eerste vier jaar bovendien redactie-secretaris.

Men mag zeggen dat hij de hitte van de dag gedragen heeft.

Van Heek was wetenschappelijk gezien het tegendeel van een specialist. Hij studeerde economie, was goed vertrouwd met de sociale en economische geografie en de economische geschiedenis – hij bekende later sociale geschiedenis te hebben willen studeren – en hij bekleedde lange jaren, met overtuigend succes, een centrale leerstoel in de sociologie.

Zijn publikaties weerspiegelen de breedheid van zijn oriëntatie. In de late jaren dertig doet hij onderzoek naar de Chinese minderheid in ons land en naar sociale en economische problemen in de Wieringermeer. Hij mengt zich in de discussie over plaats en grenzen van de sociale wetenschappen. Hij schrijft veel over sociale ongelijkheid, maar is eveneens de auteur van een modelstudie over het rooms-katholieke volksdeel. Hij toont zich deskundig in onderwijs-sociologische vraagstukken zo goed als op demografisch gebied. Zijn laatste boekpublicatie, uit 1975, snijdt het delicate onderwerp euthanasie aan, destijds nog nauwelijks bespreekbaar, en ook op dit voor hem nieuwe terrein beweegt hij zich goed gedocumenteerd én zorgvuldig.

Toch had Van Heek één groot thema dat hem zijn gehele werkzame leven heeft beziggehouden, en waarop het overgrote deel van zijn onderzoeksactiviteiten is terug te voeren: het vraagstuk van de sociale ongelijkheid in onze moderne maatschappij.

Wat hem bewoog dit klassieke onderwerp uit de sociale wetenschappen een zo prominente plaats te geven, was niet primair academische belangstelling. Zijn fascinatie kwam voort uit zijn overtuiging, door persoonlijke ervaringen, sociale sensitiviteit en maatschappelijke bewogenheid gevoed, dat de sociale ongelijkheid in de huidige maatschappij, ondanks alle nivellering, in menig opzicht nog altijd onrechtvaardig én onrechtvaardig moest worden genoemd.

Het was die overtuiging welke Van Heek tot zijn onderzoeksprogramma bracht. Als principieel empiricus begon hij met een nauwkeurig feitelijk onderzoek naar de bestaande verschillen in sociale positie, door hem – mede om onderzoektechnische redenen – teruggevoerd op verschillen in werkkring en beroep. Zo construeerde hij als instrument zijn befaamde beroepenladder, geordend overeenkomst het relatieve prestige dat beroepen en beroepsgroepen in de samenleving hebben.

Zelf nam hij het algemeen-wetenschappelijk voorwerk voor zijn rekening, neergelegd in de eerder genoemde studie over stijging en daling. Tevens demonstreerde hij, in diezelfde publicatie, de onderzoektechnische bruikbaarheid van zijn meetinstrument door concreet onderzoek, wederom in Enschede, naar de sociale stratificatie en mobiliteit ter plaatse.

In de jaren vijftig slaagde Van Heek erin een aantal onderzoekers te bewegen langs dezelfde lijnen lokaal en nationaal researchprojecten te ondernemen. Een reeks van publikaties, waaronder meerdere zeer belangwekkende proefschriften, was het resultaat. Men ging, terecht, spreken van een Leidse sociologische school, waarvan de prestaties ook in het buitenland aandacht en waardering vonden.

Eerst in de jaren zeventig, na een periode van afgenomen belangstelling voor het vraagstuk van sociale stratificatie, nam een nieuwe generatie van onderzoekers het thema weer op. Van Heek echter had de lijn inmiddels doorgetrokken naar een nieuw terrein van studie dat zich reeds aftekende in een samenvattend artikel van zijn hand, uit 1961, gewijd aan sociale ongelijkwaardigheid en verticale sociale mobiliteit in de twintigste eeuw (in: A.N.J. den Hollander e.a., red., *Drift en koers: een halve eeuw sociale verandering in Nederland*, 1961).

Van Heeks nieuwe aandachtsveld lag in het verlengde van zijn studie tot dan toe. Gegeven de door hem aangetoonde stagnatie in de opwaartse mobiliteit, besloot hij een onderzoek in te stellen naar de praktische mogelijkheden die stagnatie te doorbreken. Hij koos daartoe het onderwijs als middel. Het werd zijn tweede grote researchprogramma, nadien bekend geworden als 'het talentenproject'.

De aard van de probleemstelling bracht Van Heek tot samenwerking met onderwijsdeskundigen, met name pedagogen en psychologen. Het researchteam koos als hoofdonderwerp de aantoonbaar geringe doorstroming naar het universitaire onderwijs van jongeren uit de lagere sociale strata, om vervolgens onderzoek te doen naar mobiliteitsdrempels in voorafgaande schooltypen.

Dit project, waarover in 1968 werd gerapporteerd – in datzelfde jaar door Van Heek in deze Akademie – heeft de discussie over ongelijke kansen in het onderwijs zeker een decennium lang geheel en al bepaald, zowel in wetenschappelijke als in maatschappelijke kring.

De merites van het project, dat niet onomstreden is gebleven, zijn elders herhaaldelijk omstandig gereleveerd en kunnen op deze plaats derhalve blijven rusten. Wél dient vermeld dat het onderwijsbeleid van het kabinet-Den Uyl in het midden van de jaren zeventig, gedragen door minister Van Kemenade, progressief onderwijssocioloog van origine, in hoge mate beïnvloed is geweest door de resultaten van Van Heeks 'talentenproject' en door de daaruit voortvloeiende publieke en politieke debatten. Van Kemenade's 'onderwijsstimuleringsbeleid', met als trefwoorden schoolgeschiktheid, achterstandssituaties, schoolbegeleiding en buitenschoolse educatieve voorzieningen – dit gehele beleid zou zonder Van Heek's werk niet de nadruk en de gestalte hebben gekregen die het uiteindelijk vond.

Eén mogelijk misverstand moet worden gecorrigeerd. De bevlogenheid die een aantal voorstanders van dit beleid aan de dag heeft gelegd, kende Van Heek niet. Hij hield vast aan de wetenschappelijke uitkomsten van het onderzoek en ging niet mee in pleidooien voor radicale maatregelen die, naar zijn mening, uit de resultaten van het onderzoek niet waren af te leiden.

Het is niet moeilijk te zien dat Van Heeks intellectuele ontwikkelingsgang een uitgesproken logica bezat. Uit de door hem geëntameerde empirische studie van sociale mobiliteit kwam het probleem voort van ongelijke kansen op positieverbetering, leidend tot de vraag op welke wijze zodanige kansen konden worden vergroot, met als sluitstuk het voorstel tot onderwijs hervorming als meest verkieslijk beleid.

Maar Van Heek dacht niet alleen in termen van individuele positieverbetering. Hij had evenzeer oog voor een alternatieve route: collectieve emancipatie.

In zijn studie van 1954, die de al te bescheiden titel draagt *Het geboorte-niveau der Nederlandse rooms-katholieken*, blijkt hoezeer hij begreep dat een strijdbare minderheid, bij een voldoende hoog aspiratieniveau, door middel van collectieve

mobilisatie en hechte organisatie grote terreinwinst kan boeken en langs deze omweg de positie van haar leden kan verbeteren.

Zoals bij de voorgaande onderwerpen, zo was ook bij dit thema Van Heek de eerste die het op wetenschappelijk verantwoorde wijze aan de orde stelde. Pas nadien kwam de sociologische discussie over het verschijnsel van de verzuiling op gang, in een later stadium overgenomen door politicologen die, geïnspireerd door het werk van Arend Lijphart, de problematiek herdefinieerden als die van een 'pacificatiedemocratie'.

Het is onmogelijk een volledig beeld te geven van Van Heeks wetenschappelijke activiteit in die twee voor hem zo vruchtbare decennia. Slechts moet nog melding worden gemaakt van zijn opvallend succes bij het aantrekken van middelen uit wat geruime tijd later 'de derde geldstroom' zou gaan heten. Met behulp van die gelden ondernam hij een tweetal grote onderzoeksprojecten over de relatie tussen arbeidsprestige en arbeidsvoorziening, één in de Twentse textielindustrie, de andere in de grote zeehavens. Naast een stroom van rapporten en adviezen kwamen hieruit drie dissertaties voort.

In alles wat Van Heek schreef, handhaafde hij een opmerkelijk evenwichtige combinatie van drie wezenlijke kenmerken van goed sociaal-wetenschappelijk onderzoek: methodisch-technische degelijkheid, theoretische vindingrijkheid en maatschappelijke bruikbaarheid. Technisch raffinement als zodanig trok hem niet aan, zoals hij ook voor 'grand theory' weinig belangstelling koesterde. Het ging hem steeds om een verantwoorde, wetenschappelijke bijdrage tot het verkrijgen van een beter inzicht in belangrijke maatschappelijke vraagstukken.

Wat zijn werk kenmerkt, is een uiterste aan wetenschappelijke soliditeit. Zoals ik het eerder op een andere plaats formuleerde: zeldzaam is het geflonker van briljante vondsten maar steeds aanwezig is de heldere glans van doordachte originaliteit en degelijke empirische bewijsvoering (*NRC Handelsblad* van 7.11.1972).

In een interview, afgedrukt in *NRC Handelsblad* van 22 november 1975, noemde Van Heek zich vrijzinnig hervormd en in politiek opzicht 'een zeer gematigd socialist, zeer rechts socialist'.

Het is een karakteristiek die enig houvast geeft maar pas inhoud krijgt bij bestudering van zijn werk. Dan blijkt dat Van Heek een kind van zijn tijd was. Hij studeerde en promoveerde in de kritieke jaren dertig toen het stelsel van de vrije markteconomie definitief leek te falen en overal, zeker ook in Nederland, de roep om economische ordening en maatschappelijke planning de partijpolitieke verschillen vrijwel overstemde.

De jonge academicus, wonend in het linkse en roerige Amsterdam en extra sensitief door familiale en sociale herkomst, moest deze roep wel horen. Op zoek naar een alternatief voor het zo gebrekkig gebleken vrije spel van de maatschappelijke krachten, bewoog hij zich in de richting van een geloof in rationele beheersing.

'Rationeel', in die context geplaatst, is een term die bij hem vrij vaak voorkomt. Zijn studie over de kolonisatie van de Wieringermeer wijst op de 'chaotische toestanden' die ontstaan bij vrije exploitatie van droogvallend land. Als zovelen in zijn tijd pleit hij voor rationele selectie van de nieuwe bevolking, en rationele voorbereiding door de overheid van de agrarische inrichting en exploitatie.

Zijn 'talentenproject' verraadt een verwante voorkeur. Het moet mogelijk zijn, zo is zijn mening, in het onderwijs een actief doorstromingsbeleid te voeren waardoor belemmeringen die het gevolg zijn van sociale herkomst worden beperkt, en begaafdheid tot doorslaggevend criterium kan worden verheven.

Van Heek dacht daarbij niet uitsluitend aan de persoonlijke belangen van de direct betrokkenen. Hij achtte minstens zo sterk, het algemeen belang gediend met een beleid waarbij de maatschappelijke reserve aan intellect systematisch zou worden aangeboord.

In dit licht gezien wordt het begrijpelijk dat Van Heek grote sympathie had voor het werk van Karl Mannheim en diens pleidooi voor 'planning for freedom'. Nog in 1985 getuigde hij daarvan en stelde hij dat Mannheims hoofdwerk 'na de rampen van de economische wereldcrisis der dertiger jaren en de tweede wereldoorlog aan de Nederlandse sociologen na 1945 het elan (heeft) gegeven de maatschappelijke planning tot arbeidsterein te kiezen en tevens gebieden (heeft) getoond waar deze planning noodzakelijk was.' (*Sociodrome*, 1985/2).

De vestiging en uitbouw van de na-oorlogse verzorgingsstaat vonden dan ook zijn warme belangstelling en steun. Maar hij blijft onafhankelijk in zijn oordeel. Zijn afscheidscollege in 1972, aan de problemen van de verzorgingsstaat gewijd, gewaagt van een maatschappelijke orde die, bij alle onmiskenbare verworvenheden, te kil en te materialistisch is om veel sympathie te kunnen wekken: rationeel aanvaard maar niet emotioneel verankerd. Hij spreekt van een 'technocratische' verzorgingsstaat. Zijn oude geloof in rationele beheersing lijkt aangetast.

Ook anderszins uit hij zich in deze jaren kritisch. De ontwrichting van 'zijn' Sociologisch Instituut door de studentenrevolte heeft hij schijnbaar afstandelijk en met enige ironie gadeslagen. Maar in meer algemene zin is hij bezorgd. In het eerder genoemde interview uit 1975 acht hij de gelijkheidsideologie te ver doorgeschoten, en de begrippen selectie en prestatie ten onrechte in discrediet geraakt. Het ging hem altijd om vrij baan voor de begaafden, niet voor de gemakzuchtigen.

Frederik van Heek, het zij met schroom gezegd, had een gelukkig leven. Hij deed wat hij ambieerde en hij slaagde daarin wonderwel. Van huis uit bemiddeld was wetenschap voor hem een roeping, geen beroep en zeker geen broodwinning. Als zijn astma hem tot een rustige levenswijze dwong, dan zal dat hem, van nature bedachtzaam en evenwichtig, niet te moeilijk zijn gevallen.

Van Heek had een brede belangstelling en was een toegewijd onderzoeker. Opvallend is de onafhankelijkheid die hij toont in de keuze van zijn onderwerpen en in de bepaling van zijn standpunten. Niettemin – of misschien wel juist daardóór – mocht hij beleven dat zijn werk in ruime kring weerklank vond. Als een van de weinige Nederlandse sociologen heeft Van Heek waarlijk 'school' gemaakt.

Ook in zijn privéleven was Van Heek gelukkig: in de kring van zijn gezin en door zijn vaste wortels in het eigen milieu en in zijn geboortestreek. Hij moet er emotionele zekerheid aan hebben ontleend en levensvreugde. Toen zijn academische taak was vervuld, keerde hij naar Twente terug en werd er ontvangen met een vanzelfsprekendheid die hem deugd moet hebben gedaan.

Wie Frederik van Heek persoonlijk heeft gekend, herinnert zich hem als een formele en terughoudende man, soms wat krampachtig en onhandig in menselijke con-

tacten. Maar hij viel tevens op om zijn bescheidenheid en hoffelijkheid, zijn eenvoudige menselijkheid.

Een boeiend spreker was hij zeker niet, een goed docent evenmin. Zijn colleges waren degelijk maar schools, vrij van overbodige franje maar ook van prikkelende fantasie. Maar hij genoot de genegenheid en het respect van zijn studenten om wat een van hen eens noemde, zijn grote 'onderwijsbeschaving', daarmee doelend op zijn openheid en tolerantie, nimmer geneigd zijn standpunt aan zijn studenten op te dringen.

Nu ik hem herdenk, komt mij voor de geest de rustige vriendelijkheid en geïnteresseerdheid waarmee hij mijn generatie steeds bejegende – de na-oorlogse generatie van jonge sociologen, vaak al te fel en soms ronduit onrechtvaardig in hun oordeel over de prestaties van anderen, van de ouderen in het bijzonder. En ik herinner mij hoezeer in onze kring, niet tot veel consideratie geneigd, zijn naam altijd met respect werd genoemd.

Dat respect is sindsdien alleen maar gegroeid.

Over het werk van F. van Heek.

H.P.M. Goddijn, *Prof. dr. F. van Heek: zijn werk en betekenis voor de Nederlandse sociologie*, in: R.F. Beerling, J.K.M. Gevers en H. Philipsen, red., *Onderzocht en overdacht: Sociologische opstellen voor prof. dr. F. van Heek* (Universitaire Pers Rotterdam, 1972), p. 1–40 (met bibliografie).

G. Kuiper Hzn., *Stratificatie in Nederland: de Leidse school*, in: J. Peschar en W. Ultee, red., *Sociale stratificatie* (Deventer: Van Loghum Slaterus, 1978), p. 13–25.

H. Harbers, *Het Talentenproject: Een sociologische case study naar kennisproductie in de sociale wetenschappen*, in: *Kennis en Methode*, 6 (1982), p. 290–312; 7 (1983), p. 4–34.

I. Gadourek, *Van Heek als socioloog*, in: *Mens en Maatschappij*, 62 (1987), p. 119–124.

J.E. Ellemers, *F. van Heek als socioloog*, in: *Sociologische Gids*, 34 (1987), p. 150–158.

C.J.M. Schuyt, *De vorming tot empirisch socioloog*, in: *Sociodrome*, 1987/3, p. 3–6.